

קבר לספרים

הספר הנכון בזמן הנכון

יובל קרניאל ועמית לביא-דינור, משבר אמון: השתקפותו בתקשורת ובפוליטיקה, תל אביב: רסלינג, 2022, עמ' 258.

המציאות בימים אלה היא של הקצנה מסוכנת בחברה הישראלית. בתהליך איטי והדרגתי שהחל לפני שנים התפצלה החברה הישראלית לשני מחנות שבהם כל צד רואה במחנה השני איום ממשי על קיומו. מה שהאיץ את התהליך באופן קיצוני היה הבעת חוסר האמון של הממשלה הנבחרת הנוכחית במערכת המשפטית ורצונה "לתקן" אותה באמצעות בחירת שופטים "הוגנים" יותר. בתגובה יצא חלק גדול מהעם בהפגנות ענק, אנשי מילואים הודיעו שלא יגיעו למילואים ואזרחים הודיעו שיעזבו את הארץ. כיצד אפשר להבין את נקודת הכאב שאליה הגיעה החברה הישראלית? מה עומד בבסיס תהליכי ההרס שאנו חווים ואיך ניתן לצאת ממצב הרה אסון זה שבו נמצאת מדינת ישראל?

ספרם המשובח של יובל קרניאל ועמית לביא-דינור, משבר אמון: השתקפותו בתקשורת ובפוליטיקה, נותן מענה לשאלות אלה. המחברים מתמקדים באובדן האמון במוסדות החברה כהסבר למצבן הקשה של מדינת ישראל ודמוקרטיה אחרות כמו ארצות הברית. תחושת האי אמון מתפשטת ומחלחלת אט-אט נגד כל המוסדות המרכזיים: במערכת הבריאות, בצבא, במשטרה, במערכת המשפט ובפוליטיקה. כשהכול מתחבר יחדיו אנחנו מגיעים לאי-אמון כולל. הציניות והייאוש ממערכות המדינה מעוררים בפרט צורך להגן על עצמו ("אני לא אצא פראיר") במגוון דרכים, מרמאות ועד גילויי אלימות של ממש. תחושת איום כוללת עשויה אף להביא אנשים לתפיסה של הבא להורגך השכם להורגו ויפה שעה אחת קודם. כך גורם חוסר האמון במדינה ובמוסדותיה להתפוררות הסדר החברתי ולשקיעת החברה כולה.

לאי האמון אפשר להוסיף את תחושת אי השליטה שחווה האדם המודרני. הכוחות המשפיעים על האדם נתפסים לעיתים כלא-מובנים ופעמים רבות גם כלא-נשלטים. במציאות כזאת אנו מחפשים יציבות באמצעות שייכות לקבוצה או/ו באמצעות מנהיג כול יכול. פה נכנסת לתמונה המנהיגות המניפולטיבית, זו שמספקת תשובות פשוטות לבעיות המסובכות המתגרות את האדם. יצירת פחד, אימה ושנאה לקבוצה אחרת יכולה לאחד את הקבוצה מאחורי המנהיג. אחד הכלים המרכזיים של המנהיג לעשות זאת היא לפמפם בתקשורת, ללא הפסק, אי-אמון בקבוצה השנייה ובכוונותיה. כשהקבוצה השנייה

וכל ייצוגיה הופכים ללא אמינים באופן מוחלט, יכול המנהיג להפוך לקולה של האמת המוחלטת ולבסס את מנהיגותו וכוחו.

אחת מהדוגמאות הטובות והמפחידות שניתנות בספר היא מארצות הברית, שבה הנשיא המכהן בשנת 2020, דונלד טראמפ, לא התחייב לקבל את תוצאות בחירות 2022 אם יפסיד ליריבו ג'ון ביידן. וכך אמר: "אני אצטרך לראות. תראה, אני אצטרך לראות..." ביטויי אי אמון קיצוניים שכאלה מצד דונלד טראמפ העמידו את הדמוקרטיה האמריקנית על פי תהום. לצערנו ראינו קמפיין שלם בארצות הברית לאחר הפסד טראמפ, שמטרתו הייתה לבטל את תוצאות הבחירות בתואנה שהן זויפו. נוסף על כך, ראינו ניסיון להפיכה פוליטית של אוהדיו שביקשו להשתלט בפועל על סמל השלטון גבעת הקפיטול. דונלד טראמפ הוא דוגמה טובה למנהיג שחוזר על ה"אמת" שלו שוב ושוב ובאופן מפתיע מצליח לשכנע קבוצה לא זניחה שנעשה לו עוול בבחירות.

כמי שעוסק בפסיכולוגיה של האינטרנט שמחתי לראות את המשקל החשוב שנתנו הכותבים להשפעת האינטרנט על תהליכי אי האמון. הכותבים מדגישים את הקבוצות הסגורות ברשתות החברתיות שבהן אנשים פוגשים את הדומים להם ולמעשה חווים הדהוד של עמדתם הפוליטית, מה שגורם להם להקצנה הולכת וגדלה. חשוב להבין שהדהוד בקבוצות האינטרנט נובע מהצרכים הפסיכולוגיים הבסיסיים ביותר של בני האדם. מצד אחד שייכות לקבוצה ומצד שני אינדיווידואליות, כפי שהציע הפסיכולוג אריך פרום. הצורך בשייכות לקבוצה מקבל מענה באמצעות שייכות לקבוצה של אנשים דומים לי. כדי לחוש שאני אינדיווידואל ולזכות בהכרה של הקבוצה (המתורגמות ל-Like ול-Share) עליי להביע עמדה אישית ייחודית מצד אחד אך שמתיישרת עם נטייתה של הקבוצה מצד שני. כך באופן איטי ועקבי הולכות קבוצות ומקצינות. גלי הצונמי הרגשי עולים ועולים עד לסכנה מוחשית להטביע את כולנו.

קרניאל ולביא-דינור מציינים שהאמון מבוסס על ערכים וחזון משותפים. כשאלה אינם קיימים אנחנו מסתפקים בהסדרים. מדינת ישראל לא היטיבה לבנות ולתחזק את ערכיה המשותפים ב-75 שנות קיומה. מתחילת הדרך, ובאופן שהתחזק עם השנים, המדינה נסמכת על הסדרים בין הקבוצות השונות הקיימות בה, כמו למשל הסכמי הסטטוס קוו. אולם האי-אמון המשיך וחלחל פנימה, ונראה שגם הסדרים אלה לקיום משותף הפכו לרבים לפגי תוקף, וכך הפך האי-אמון לדומיננטי.

קרניאל ולביא-דינור הגדירו את ספרם כקריאת השכמה מפני הסכנה של התפוררות מוסדות החברה ואובדן חרותנו. אני באופן אישי מעולם לא הרגשתי קרוב לתמונה של ערב חורבן בית המקדש השני, כשהאויב הרומאי עמד בשערי ירושלים ובאותו זמן בעיר הנצורה שרפו המחנות השונים זה את מחסני התבואה של זה. מעיר המוכנה להתמודד עם האויב הפכו תושביה לסובלים מרעב קשה ומחלות ובנקודה זו פרצו הרומאים לעיר והחריבו אותה.

רצוי מאוד שהמסר של הספר יופנם על ידינו, אזרחי מדינת ישראל. תהליכי ההרס שאנו חווים אינם שוליים אלא מהווים סכנה קיומית לאחדותנו ולקיומנו כעם וכיחידים. מה הפתרון לאסון המגיע לפתחנו? קרניאל ולביא־דינור מדגישים את חשיבות החזרה לשיח על ערכים משותפים. הם מציעים להקים מועצת חכמים של דמויות מרכזיות מקבוצות שונות בחברה הישראלית שאינם מוזהים פוליטית. מלבד גיבוש התשתית הערכית המשותפת, תסייע מועצה זו גם במאבק בשקרים ובאלימות. מנהיגותה של הקבוצה המקובלת הזו עשויה לסייע לחידוש מרקם חיינו המשותפים.

בניית אמון היא תהליך איטי והדרגתי. כדי לתת סיכוי למועצת החכמים לחדש את תהליכי האמון ולחזקם, רצוי ליצור תמיכה של מערכת החינוך בתהליך. ילדים צריכים להתחנך על הגדרת זהות חיובית ולא על כזאת שנבנית על שלילה של קבוצת חוץ. עלינו לחנך לערכים משותפים וליצירת זהות מורכבת ומכילה. נוסף על כך רצוי ליצור מפגשי שיח בין החברים בקבוצות היריבות כדי לשבור את הדיכוטומיה הפסיכולוגית שאומרת כי הקבוצה השנייה שונה לחלוטין מזו שהאדם משתייך אליה וליצור את האפשרות למצוא דמיון ביניהן. לסיום יש להדגיש את החשיבות של מטרות על משותפות לקבוצות השונות, כמו מלחמה בעוני או אתגרים סביבתיים. כל אלה, יחד עם מועצת חכמים שתעסוק בנושאים ערכיים משותפים ישמשו כמגדלור שישפיע על בנייה מחודשת של תשתית הערכים שלנו.

יאיר עמיחי־המבורגר

תופסים אמריקה

ענת הלמן, דגניה פינת הוליבורד: תרבות צריכה ופנאי בראשית המדינה, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2020, 384 עמ'.

תחום ההיסטוריה החברתית מעורר עניין רב בשנים האחרונות הן בקהילה האקדמית הן בציבור הרחב. חיי היום-יום בפרספקטיבה ההיסטורית ובמתודולוגיה המדעית, שהיא כמובן שונה מההתבוננות הנוסטלגית הנפוצה באותו עניין, מצביעים על תהליכי עומק שמתחוללים בחברה בתקופות קריטיות בחייה. התבוננות כזאת מאפשרת הבנה מעמיקה של יחסי הכוחות המגדריים, של התנודות הכלכליות ומשמעותן וכמובן של האבולוציה התרבותית, שהיא המרקם העדין והשברירי שממנו מורכבת החברה הרב-תרבותית והרב-עדתית בישראל. אחד הספרים המצליחים ביותר בסוגה זו הוא ילדים בסדר גמור: ביוגרפיה דורית של ילידי הארץ 1948-1955 שכתבה חנה יבלונקה. הספר הזה זכה להערכה רבה גם במילייה האקדמי וגם ברשימות רבי המכר ועניין את הקהל הרחב. מעטים הם הספרים שמצליחים כך לכבוש את כל סוגי הקהלים. תוצרי האקדמיה נשארים בין כותלי האקדמיה לעיתים קרובות ואינם נגישים לקהל הרחב וחבל שכך, שהרי מטרתה של האקדמיה היא חקר ויצירה לתועלת הציבור כולו. דגניה פינת הוליבורד מאת החוקרת ענת הלמן הוא ספר שיש לו פוטנציאל הצלחה גדול גם במחלקות האקדמיה הרלוונטיות וגם אצל קהל הרחב המתעניין. מדובר בספר מרתק, כתוב בשפה קולחת, עמוס במידע ובפרטי פרטים שנדרלו ממקורות שונים ומגוונים, המתחברים יחד בסירתה מרשימה לכלל תיאוריה מעניינת וחדשנית. כמו בספריה הקודמים של הלמן, למשל אור וים הקיפוח, שראה אור בעברית בהוצאת אוניברסיטת חיפה ועוסק בתרבות התל אביבית בתקופת המנדט, ספר שאני משתמש בגרסה האנגלית המצוינת שלו כשאני מלמד סטודנטים באוניברסיטאות בצפון אמריקה, גם כאן מצליחה הלמן לתאר ולנתח באופן בהיר תקופה בחיי היום-יום של חברה מתגבשת על שלל השפעותיה, חלומותיה, תקוותיה, לחציה ודמיונה. הלמן ממחישה במחקרה עד כמה רחוקה הייתה דגניה, אם הקבוצות, שבה הלכו במכנסי עבודה דהויים אל השדות החקלאיים, מהזוהר ההוליוודי הנוצץ והזר וכיצד השתלבה הוליווד האמריקנית בחיי היום-יום של בני הקיבוצים, או כפי שהיא קוראת לזה "זורעים בדמעה, צופים בשקיקה" (עמ' 279).

בפרק הראשון בודקת הלמן כיצד נתפסה תרבות הצריכה בשמונה השנים שלאחר מלחמת העצמאות ואיך בא הדבר לידי ביטוי במודעות פרסומית. הניתוח שלה מסביר כיצד המפרסמים ניסו לשכנע את הציבור הישראלי לקנות בשני אופנים: האחד בפנייה אישית לנהנתנות פרטית והשנייה כחלק מקולקטיב המאופיין בערכים לאומיים. היא קובעת כי לאורך כל התקופה הנדונה מדי פעם משמשת המיניות הנשית לקדם מוצרי צריכה, בעיקר מוצרים שנמצאה הצדקה לקשור את תוכנם לגוף אישה חשוף ומביאה

דוגמאות רבות לכך. היא גם טוענת כי הפנייה אל צרכן שיודע לבחור בחוכמה את רכישותיו הייתה חלק ממסר היוקרה האקסקלוסיבית, שסתר את האידיאולוגיה הממלכתית ההגמונית שקראה לשוויון חברתי ולסולידריות, וכי מסר היוקרה הופיע בפרסומות במהלך כל התקופה הנדונה, אולם בתקופת משק החירום הוא נרמז בעקיפין, בעיקר בעזרת הפן החזותי. אחד המוצרים שנעטפו בהילה יוקרתית במיוחד בעיקר בתחילת התקופה הנסקרת היה המקרר החשמלי, שהיה מבוקש ביותר, אולם בשנת 1951, טוענת הלמן, שורטט קו המפריד בין מיעוט שמנה את "בעלי הפריג'ידרים" ובין אלה שנאלצו לעמוד שעות בתור למחלק הקרח. גם בשנת 1954, כשהחלה הצמיחה הכלכלית, נחשב המקרר החשמלי מותרות ומשום כך הוענק כפרס ראשון בהגרלות. מעבר להיותו מכשיר המייעל את עבודות הבית העביר בפרסומות שבהן כיכב, מסרים של קדמה ושפע. הלמן מתארת גם את המתח שבין הצורך של עולם הפרסום לקדם מוצרי צריכה במסרים הדוניסטיים כעונג, הנאה, מיניות, יוקרה חברתית ושפע עם האידיאולוגיה ההגמונית וקובעת כי בתקופת הצנע הוצג האתוס ההדוניסטי לעיתים בזהירות או בעקיפין ולעיתים אף בשימוש במסרים לאומיים.

בפרק השני היא דנה בדפוסי הצריכה השונים של הוותיקים והעולים החדשים ומביאה כדוגמה את הביקור בתיאטרון. היא טוענת כי בשנת 1953 היו בהבימה 40,000 מבקרים קבועים, אולם קהל זה היה מורכב ברובו הגדול מאנשי העליות הוותיקות וצברים שהתחנכו במערכת החינוך העברית. מי שלא נכללו אז בקהל המבקרים הקבועים היו העולים מגרמניה, שהשפה העברית כשפת תרבות הייתה זרה להם וגם רובה של העלייה הגדולה של התקופה, בכל גווניה. היא מתארת למשל כיצד בשנת 1951 הוצגה בתיאטרון אוהל ההצגה יעקב ורחל לפני העולים במעברות כאשר אחד הצופים, תימני זקן, אמר לעיתונאי שסיקר את האירוע כי הוא מבכר לקרוא בתנ"ך ולהפעיל את דמיונו האישי ואילו התיאטרון עשוי להועיל רק למי שאינו מצטיין בלימוד.

מקדונלדס ושאר רשתות המזון המהיר, הסופרמרקט רחב הידיים, הקניונים הגדולים האינסופיים ואפילו מגדלי היוקרה יובאו לישראל בעיקר מארצות הברית, ומאפיינים כיום את תרבות השפע. ההשפעה האמריקנית על תרבות הצריכה הישראלית החלה כבר בראשיתה של המדינה הצעירה, שנאבקה אז במחסור חמור במוצרים רבים. בפרק הרביעי והמעניין ביותר בספר, לטעמי, בודקת הלמן כיצד נתפסת ארצות הברית בדמיון הישראלי עד אמצע שנות החמישים. שאלה חשובה ומעניינת המועלית כאן היא מדוע ישראלים, בדומה לבני עמים אחרים, נמשכו אחר התרבות האמריקנית. הודות לעושרה של ארצות הברית, טוענת הלמן בצדק רב, קשה היה לראות בה "גולה דוויה" ועושרה המשיך למלא מקום מרכזי בדימויה הפופולרי, במיוחד בהשוואה למחסור ששרר בישראל בשנים הללו. היא גם מסבירה כי דימויה של ארצות הברית כארץ שפע קיבל חיוזק ממפגש של ישראלים עם תירימים אמריקנים. הלמן מתארת בספר כיצד נשבו הישראלים הראשונים בקסמה של התרבות האמריקנית, מה שאלו ממנה ומה לא (למשל הבייסבול

נשאר קוריוז אמריקני), ובמיוחד כיצד אימצו הישראלים את תרבות המזון האמריקנית, הפופקורן, גומי הלעיסה, הסופגניות האמריקניות, הגלידה האמריקנית ועוד. הפרק החמישי עוסק בהשפעתה של הוליווד ותעשיית הקולנוע שלה על ישראל הצעירה. הקולנוע, באין שידורי טלוויזיה בתקופה זו, היה פעילות הפנאי הפופולרית ביותר בשנים הללו. בישראל היו אז 120 בתי קולנוע ובהם 79,500 מקומות ישיבה. הלמן טוענת כי גם בתקופת הצנע הקולנוע היה מצרך יומיומי ולא נחשב למותרות. כשמונים אחוז מהסרטים שהוקרנו בישראל בשנים הללו יובאו מארצות הברית והביאו איתם את הניחוח האמריקני, העושר, המותרות, סגנון החיים והזוהר שלא היו מנת חלקם של הישראלים במדינה הצעירה שעדיין חולקו בה תלושי מזון. הסרטים האמריקניים שהציגו מיתוסים וחלומות אמריקניים משכו קהל זר שכלל גם את הישראלים, בזכות הקצב המהיר, ההומור, הברק, האלימות, המרחבים הגדולים והערים הנוצצות. את הקשר לקולנוע ההוליוודי חיזקו כתבי עת שיצאו לאור באותן שנים והתייחסו להוליווד וכוכביה. ספרה של ענת הלמן נקרא בשקיקה והוא מעניין מתחילתו עד סופו. המחקר היסודי והמדוקדק שערכה הכותבת מתבסס לא רק על מסמכים ארכיונים רבים וקטעי עיתונות, שהם המרכיב העיקרי במחקר ההיסטורי, אלא גם על מאות סרטים, פרסומות ותמונות, ובכך היא מצליחה לתאר באופן מיטבי כיצד נקרעה המדינה הצעירה בשנות החמישים בין רצון הפרט לשפר את איכות חייו, הצרכים ההדוניסטיים והנהנתנים כפי שהשתקפו במסרים שייצגה הוליווד הזוהרת על שלל סרטיה ובין היום־יום הישראלי שהיה אפור למדי, ובעיקר מגויס לצורכי השעה של מדינה שזה עתה קמה לאחר השואה ומלחמת העצמאות המורכבת.

ערן אלדר

מי צריך ספר על עיתונאות?

יחיאל לימור ורפי מן, **עיתונאות בעידן הדיגיטלי**, רעננה: למדא – ספרי האוניברסיטה הפתוחה, 2022, 447 עמ'.

"עיתונאות היא מקצוע הולך ונעלם. כמו פרזול סוסים, כמו נהיגה בקטר קיטור", כתב ב־14 בדצמבר 2022 יוסי קליין, בעיתון הארץ. "כשילכו העיתונאים, כבר לא יהיה מי שידבר בעדם. אין בהם צורך. כשילכו לא נרגיש בכך. את מה שאתם מקבלים מהחדשות בטלוויזיה תוכלו לקבל ישירות בפייסבוק או בטוויטר של הפוליטיקאים".

קליין, שהקים וערך את כל העיר ואת חדשות, הוא בן דורם של מחברי הספר **עיתונאות בעידן הדיגיטלי**. הספר החדש־ישן הוא גרסה מעודכנת של ספרם של המחברים **עיתונאות**, שיצא לאור בשנת 1997. הייתי אז אחד מכמה מורים – לא רבים – שניסו להסביר לסטודנטים במוסדות אקדמיים מהו המקצוע הזה שקוראים לו עיתונאות, ועדיין זכורה לי אנחת הרווחה שפלטתי, ופלטו בוודאי גם כמה מעמיתי, כאשר הגיע הספר לידנו. סוף־סוף היה לנו ולסטודנטים ספר כתוב בבהירות, ערוך ומאורגן למופת, שריכוז שורת נושאים המסתכמים בשלושה תחומים: איסוף מידע, כתיבה ועריכה (ובאותה הזדמנות גם תרגם וחדש כמה מונחים שעד אז לא היו קיימים בעברית).

הסופרלטיבים שכתבתי כאן על המהדורה הראשונה מתאימים לא פחות גם למהדורה המעודכנת, ואפשר להוסיף להם גם את התואר "ממצה": המהדורה החדשה קצרה יותר – 450 עמודים מרווחים לעומת כ־600 עמודים צפופים יחסית בקודמת. גם כאן השער הראשון משלב סקירה היסטורית של התפתחות העיתונות (במהדורה החדשה המונח "עיתונות" הומר על פי רוב ב"כלי תקשורת"), עם רקע – בחלקו תיאורטי/אקדמי – העוסק בהיבטים מבניים, כלכליים ומקצועיים של ארגוני תקשורת, ואחריו שורת שערים מעשיים יותר שדנים בשיטות איסוף המידע, הכתיבה והעריכה העיתונאית. בשערים האלה מופיעים גם המדריכים המעשיים, הקצרים והמועילים למי שמבקשים/ת לעסוק בעיתונאות: "המדריך המעשי לאיסוף מידע", "ריאיון – המדריך המעשי", "ציטוטים ישירים – המדריך המעשי", ועוד ועוד.

דומה שהספר הנוכחי מעשי פחות מקודמו, לפחות מבחינת ההיקף: חלקו הראשון, התיאורי יותר, נותר בהיקף דומה לקודמו, ורוב הקיצור נעשה בחלק השני, המעשי יותר. עם זה, התרשמתי היא שהחלק ה"מעשי" כלל לא נפגע מהקיצור, ואולי אפילו ההפך הוא הנכון.

מובן שהתכנים לכל אורך הספר עודכנו לאור השינויים העצומים שחלו במקצוע העיתונאות מאז המהדורה הקודמת. בעידן ההתמזגות בין אמצעי התקשורת השונים, מסבירים המחברים, עיתונאי חייב לשלוט ברזי הטכנולוגיה ולהיות מסוגל להעביר דיווחים מצולמים, מוקלטים וכתובים. וכך, הפרק על הטלפון הסלולרי ככלי עיתונאי

("עיתונאות ניידת") פותח את השער העוסק בארגז הכלים של העיתונאי. בהמשך העיתונאי מוצא עצמו מאוים על ידי הטכנולוגיה, והשער מסתיים בשאלה: "האם רובוט עיתונאי יסקר מלחמות במקום עיתונאי אנושי?"

הרשתות המקוונות זוכות, כצפוי, לדיון בפרק העוסק במקורות המידע העיתונאי. הדיון מתמקד בדרכים הנכונות להשתמש במידע המופיע ברשתות אלה. בפרק העוסק בטכניקות איסוף המידע מופיע בין השאר הריאיון בדואר האלקטרוני – פרקטיקה מקובלת כיום, ושלטעמי היה ראוי להתייחס אליה בפחות סלחנות (לפחות לכתוב "ריאיון" במירכאות בהקשר זה). הפרקים על כתיבה עיתונאית לסוגיה – כללי היסוד, ידיעה, כתבה, פרשנות, ביקורת ועוד – נותרו מפורטים ומועילים לא רק עבור מי שמבקשים לעסוק בעיתונאות.

כראוי לימינו, יש בספר פרק נפרד על חדשות כוזב (fake news) ועל הדרכים להתמודד עם התופעה. מייד אחריו בא פרק על אנשי יחסי ציבור (יחצנים) ודוכרים – נושא שבספר הקודם נכלל בפרק על איסוף מידע – ובו התייחסות למונח "ספיין" (סחריר) ול"ספיין דוקטורס". מיקומו של הפרק הזה בצמוד לפרק על דרכי ההתמודדות עם חדשות כוזב בוודאי אינו מקרי.

משהו על מחברי הספר: לא סתם הזכרתי בפתח הדברים את היותם של השניים בני דורו של יוסי קליין, שבדבריו נפתחה סקירה זו. כמו קליין, גם יחיאל לימור ורפי מן הם בני דור העיתונאים הישן – "עיתונאים של פעם" (וכדי להסיר ספק: בעיניי זו מחמאה). אבל לשניהם יש יתרון נוסף: לא רק שהיו תקופה ארוכה עיתונאים בכירים, כתיבי שטח בארץ ובחו"ל וגם עורכים בכירים, אלא שהם עשו בשלב מסוים הסבה לאקדמיה, וגם בה היו לבכירים בתחומם – שניהם בדרגת פרופסור. רק מעטים יכולים להתגאות בשנים רבות כל כך של עיסוק בכל אחד מהתחומים האלה, והדבר ניכר בספר. בזכות השילוב הזה הספר מציג רקע תיאורטי, שחלקו לקוח משנים רבות של מחקרים אקדמיים על עיתונות, לצד הסברים על שיטות העבודה המעשיות של עיתונאים, כולל המדריכים המעשיים שנזכרו קודם.

מעבר לכל אלה, העניין המרכזי שלדעתי חשוב לדון בו הוא עצם הוצאתו לאור של הספר בתקופה שבה כלל לא ברור מה יהיו מקורות המידע של רוב תושבי כדור הארץ בעוד שנים מעטות, איך ייראה המידע שיקבלו ואם יתקיימו עוד "ארגוני תקשורת". האם אין זה בעצם ספר על מקצוע הולך ונעלם?

ובכלל, מיהו עיתונאי כיום? מחברי הספר התלבטו בשאלה זו: "מי הם עיתונאים? האם בלוגרית היא עיתונאית? האם אדם אחד שמפעיל אתר חדשות הוא עיתונאי?" (עמ' 16). למעשה השאלה הזאת אינה חדשה ורק אולי מסובכת יותר כיום, בעידן הדיגיטלי. הדבר נכון במיוחד בישראל, שאין בה למזלנו (עדיין?) דרישה ל"רישיון עיתונאי". זו, אגב, הסיבה לכך שכאשר עלה נושא החיסיון העיתונאי כמה פעמים לדיון בכנסת, וכאשר כמה פוליטיקאים אף הפגינו נכונות להעניק לעיתונאים זכות חוקית לשמור על חיסיון

מקורותיהם, בדומה לזה שיש לעורכי דין, פסיכולוגים וחברי פרופסיות אחרות, ההצעה נפלה בכל פעם בגלל חוסר האפשרות להגדיר בחוק מיהו עיתונאי. החיסיון העיתונאי קיים בישראל, כידוע, רק בזכות פסק דין של בית המשפט העליון.

ומהי התשובה של מחברי הספר לשאלה מי הם עיתונאים? "בחרנו לא לנקוט עמדה בנושא זה, בעיקר לאור העובדה שבעולם כולו, וגם בישראל, אין הכרעה בשאלה זו", הם כותבים (שם). אלא שנראה שלימור ומן דווקא נוקטים עמדה: הם עצמם כותבים בהקדמה לספר כי הוא מיועד "לעיתונאים הקשובים לצורכי הקהילה שבה הם חיים, הדבקים במשימת חשיפת עוולות ושחיתויות ופועלים בהגנות וביושר" (עמ' 9), וזו גישתם לכל אורך הספר. כך שגם אם הדברים אינם נאמרים במפורש, המחברים מעניקים לקוראים/ות הגדרה של "מיהו עיתונאי" ולמעשה קובעים: עיתונאי הוא מי שמפרסם מידע לפי כללי המקצוע שאנו מפרטים כאן.

זו עמדה אמיצה וראויה, ואולי גם לא פופולרית. לא מזמן סיפרה לי מישהי כי בתה החליטה ללמוד תקשורת. היא הגיעה ללימודים, כך סיפרה, מלאה בתקוות גדולות להיות עיתונאית החושפת שחיתויות ומשרתת את זכות הציבור לדעת. אבל אחרי ששמעה במסגרת הלימודים הרצאות מפי עיתונאים העוסקים במקצוע יום-יום, ואלה פירטו בגילוי לב "איך זה עובד באמת", שינתה כיוון ופנתה לפרסום. כאן, הסבירה, אנחנו לפחות לא משלים את עצמנו שאנחנו עוסקים בחשיפת האמת או משרתים את הציבור. או, בלשונו החדה של יוסי קליין: "לוחם הצדק וחושף השחיתויות שהעיתון הוא חרבו תמצאו רק בסרטים [...] פוליטיקאים תמיד רצו אחרי עיתונאים כדי לקבל דקה בחדשות. היום העיתונאים רצים אחריהם [...] יש עיתונאים שלא הוכשרו לאסוף מידע בדרך אחרת. הם כבר לא מנסים לחשוף את מה שהשלטון מבקש להסתיר מאתנו. למה לחשוף? למה לפגוע בצינור האספקה שלהם?" (קליין, "מי בכלל צריך עיתונאים, עדיף דוברים", הארץ, 14.12.2022).

גישתם של לימור ומן כלפי מקצוע העיתונאות מתקשרת למה שבעיני ראוי לשבח יותר מכול: עצם ההחלטה לפרסם ספר על עיתונאות כמקצוע. הם התלבטו ושקלו אם יש היום מקום להוציא לאור ספר על עיתונאות – עיתונאות מהסוג שהם ובני דורם מאמינים בו – ומשתפים את קוראי הספר בהתלבטות זו בעיקר במבוא ובאחרית הדבר. בעידן הדיגיטלי, הם כותבים, הלוא "כולנו עיתונאים" ו"כל אחד יכול לדעת מה קורה עכשיו" (עמ' 13). גם שיטות העבודה העיתונאיות משתנות ומתחדשות ללא הרף בקצב ששום ספר לא יצליח להשיג. התלבטו – והחליטו בחיוב, ועל החלטה זו הם ראויים לברכה, הם וההוצאה לאור של האוניברסיטה הפתוחה.

ומדוע החליטו בחיוב? את ההנמקה אפשר לסכם בקטע המופיע בהקדמה לספר: "אבני היסוד של העבודה העיתונאית – הדרך לחקר האמת, המחויבות לציבור, תהליכי איסוף המידע ואימותו, התוצרים העיתונאיים... – כל אלה לא נעלמו [...] העקרונות הללו

הם קווי התייחוס בין עיתונאות מקצועית ואמינה לבין אנשים מן השורה, שהטכנולוגיה מאפשרת להם כיום להפיץ דעות ומידע" (עמ' 9).
במילים אחרות, מקצוע העיתונאות חי וקיים וראוי שגם היום, בעידן הדיגיטלי, תמשיך להתקיים עיתונות שמשרתת את זכות הציבור לדעת את האמת (כן, יש דבר כזה, אמת!). עיתונות שהיא כלב השמירה של הדמוקרטיה, בלי מירכאות.

אבי וינברג

יחסי ציבור ומיתוג ענף ההייטק בישראל

יצחק משיח, תקשורת והייטק: על עיתונות, יחסי ציבור ותרבות תקשורתית, חולון: אוריון, 2022, 224 עמ'.

מעטים הם הספרים בעברית העוסקים בתחום יחסי הציבור; רובם מתמקדים במתן עצות והדרכה מעשית "כיצד לעשות זאת נכון" וכיצד להגיע לתוצאות תקשורתיות רצויות. במובן הזה ספרו החדש של יצחק משיח הוא תרומה רעננה וחשובה לספרות יחסי הציבור בישראל. הספר, המבוסס על מחקר תזה שנערך בחוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה, משלב בין מחקר תיאורטי-אמפירי ובין כתיבה פרקטית-יישומית ולכן עשוי לעניין הן אנשי מקצוע מתחום ההייטק, התקשורת ויחסי הציבור הן חוקרי תקשורת ככלל ויחסי ציבור בפרט.

יתרונו הגדול של הספר הוא בהיותו מבוסס על מחקר תקשורת, ובכלל זה על ניתוחי תוכן של 325 כתבות טקסטואליות שפורסמו בתקשורת הישראלית בין השנים 2013-2018 וכן 19 ריאיונות עומק עם נשים וגברים בתפקידי עורכים, עיתונאים, אנשי יחסי ציבור ועובדים בחברות הייטק בישראל. עובדה זו מאפשרת למשיח לבסס את טיעונו ותובנותיו על ממצאים אמפיריים עכשוויים ולא על "תחושות בטן".

הספר מחולק לארבעה שערים: תופעת ההייטק, התרבות התקשורתית בארגון, מחקר תקשורת, והגשר להייטק. השערים הראשון והשני מתמקדים בתעשיית ההייטק בישראל, ההיסטוריה של תעשייה זו ומקומה בתרבות הישראלית, המנגנון התקשורתית והשיווקי בגופים הפועלים בה וכן אסטרטגיות תקשורתיות וטקטיקות יחסי ציבור. השער השלישי מתמקד בדפוסי הסיקור של תעשיית התקשורת ובאופן ספציפי בתוצרים של עיתונות ההייטק (Tech journalism). השער הרביעי, שהוא מעניין במיוחד, מרחיב את הדיון ומציג כיצד שיח על הייטק זולג מהעיתונות הקלאסית לזירות נוספות בתרבות, כאשר גופים, ארגונים, חברות ואישים שאינם קשורים לתחום ההייטק מאמצים "שיווק בגוון הייטק" כדי להשיג לעצמם תדמית חדשנית וזוהרת בנוסח "הייטק" לטובתם התועלתנית. החיבור בין השערים מאפשר הצצה מרתקת ליחסים המורכבים שבין עולם התקשורת (העיתונות), ענף השיווק (יחסי הציבור) וענף ההייטק, ובכלל זה האינטרסים של כל אחד מהגורמים, השיח העיתונאי-טכנולוגי בישראל, נושאי הסיקור וגלי הסיקור של הרעיון הטכנולוגי בשלביו השונים, מאמצי בנייתם של יחסי הציבור והמוניטין של חברות ההייטק ואנשי יחסי הציבור הפועלים מטעמם, שיטות יחסי ציבור שונות המקובלות בענף ועוד. דגש מיוחד מושם על מיפויין וזיהויין של האסטרטגיות והטקטיקות התקשורתיות המגוונות שנוקטות חברות טכנולוגיה אשר בוחרות בחשיפה תקשורתית (כגון אסטרטגיית הצמדה למותג, הרץ הבודד, כוחה של קבוצה ועוד וכן טקטיקת הדיווח החדשותי, ריאיונות עם בכירים, מאמרי דעה ועוד). תת-פרק זה הוא בעל ערך מיוחד לעוסקים בתחום ההייטק

ולאנשי יחסי ציבור שכן הוא מספק הבחנה ברורה בין אסטרטגיה לטקטיקה ומפרט לגבי כל אחת מהאסטרטגיות והטקטיקות במה היא מתאפיינת וכיצד אפשר להשתמש בה. משיח מציג כמה טענות מרכזיות שהן למעשה ליבת הספר. הטענה הראשונה גורסת שקיים קשר בין הפריחה הנוכחית בתחום ההייטק הישראלי לפריחה בתחום יחסי הציבור בישראל. הדבר נובע מכך שמנהלים בענף ההייטק הבינו שעקב הצמצום בשנים האחרונות בתקשורת המודרסט ולאור ריבוי הפלטפורמות הדיגיטליות, טוב יעשו אם ישתמשו בשירותים של משרדי יחסי ציבור על מנת להגיע לתקשורת, שכן החדירה לתקשורת נעשתה מורכבת ומאתגרת יותר. הדבר חשוב להם במיוחד מכיוון שעל מנת להצליח חברות ההייטק זקוקות לבניית מוניטין חיובי לחברה, חשיפה לפני לקוחות ומשקיעים פוטנציאליים, בניית מיתוג מעסיק ובעיקר משיכת כוח אדם איכותי ומקצועי לארגון. הטענה השנייה נוגעת לסיקור התקשורת הרב, החיובי והעקבי שלה זוכה תעשיית ההייטק בישראל. לדברי משיח התקשורת תורמת להאדרת ענף ההייטק ולהערצת רעיון ההייטק בחברה הישראלית, ושלושה גורמים תורמים לכך. הגורם הראשון הוא אהבת החידושים והחדשנות של הציבור הישראלי המעוניין להיחשף, להתעדכן ולהתנסות בחידושים הטכנולוגיים והתקשורת מסייעת לו בכך ומספקת את מאווייו התקשורתיים. הגורם השני קשור ב"הנדסת תודעה" מצד אנשי יחסי ציבור ה"מפציצים" את העיתונאים במידע תקשורתי על חברות ההייטק שהם מייצגים. הגורם השלישי הוא יכולת מוגבלת של העיתונאים לעמוד ב"הפצצה" תקשורתית ובלחצים המופעלים עליהם מצד אנשי יחסי הציבור, מכיוון שהם עצמם שבויים בהערצה להייטק הישראלי, מגלים כלפיו יחסי סלחני ומסייעים לו לקדם את דימוי "אומת הסטארט-אפ".

הטענה השלישית קשורה במידה מסוימת לטענה השנייה. על פי טענה זו גם העיתונאים וגם אנשי יחסי הציבור מתמקדים בסיקור האליטות הארגוניות ובעיקר המנכ"לים, הסמנכ"לים, המייסדים ומנהלים אחרים בחברות ההייטק "ומדירים כמעט לחלוטין את הדרגים הזוטרים מהכתבות במדיה המקוונת. ה'קול' שלהם כמעט ואינו נשמע בשיח התקשורתי-טכנולוגי" (עמ' 122). במילים אחרות, הכתבות (ש-97 אחוז מהן מכילות אלמנט ויזואלי) מתמקדות בדרגי הנהלה הבכירה וביזמים המסייעים לבניית התדמית המצליחה והזוהרת של ענף ההייטק, חברות סטארט-אפ, חברות צומחות ותאגידים גלובליים. תופעה זו עומדת בניגוד לגישות המודרניות בתחום התקשורת השיווקית בעולם, המצביעות "גם על הדרגים הנמוכים כחלק אקטיבי ובלתי נפרד מהמערך התדמיתי של החברה" (עמ' 123). הסיבות להפיכת העובדים ל"שקופים" בכל הנוגע לסיקור התקשורתי, קשורות בעיקר בשיקולי תדמית ושליטה במסר התקשורתי. בכלל זה גם חשש מפגיעה באמינות הארגון אם עובד שיתראיין לכתבה יעזוב את החברה, חשש מכך שעובדים עלולים לבטא את "האמת שלהם" ובכך לפגוע במוניטין החברה וכן תפיסה של העובדים הזוטרים כלא "מוצלחים" ולכן כלא משקפים את התדמית הזוהרת והמצליחה של הענף.

תקשורת והייטק הוא ספר חשוב וראשון מסוגו בארץ שיצא לאור בסוף שנת 2022. ראוי לברך על החשיפה ועל פתיחת הצוהר לתחום החדשנות, ההייטק והעסקים בישראל, תחום שעד כה מיעטו לעסוק בו במחקר מפריזמה תקשורתית-שיווקית ויחצנית. לפי משיח אין זה סוף פסוק, ויש פה צעד ראשון בתהליך מחקרי שלו עצמו שהולך ומתפתח גם בעבודת הדוקטור. הוא מציין כי "הספר שלפניכם הוא מוצר מוגמר, אך המסע מבחינתי טרם הושלם – הוא רק מתחיל" (עמ' 17), ומסכם בהצגת מחקר המשך שהוא עורך כיום ושנועד לבחון "את שורשי התופעה באמצעות ניתוח תכנים תקשורתיים היסטוריים, כמו גם באמצעות שרטוט מנגנוני הקידום שהופעלו לאורך השנים בהיבט הטכנולוגי בישראל" (עמ' 205).

אין ספק שתרבות ההייטק בישראל מעניינת ואף ראויה לעמוד במרכז עבודת מחקר תקשורתית כפי שמוביל משיח בעבודותיו. הימים האחרונים מוכיחים לנו עד כמה המציאות הישראלית משתנה ותזזיתית ועד כמה ההייטק דומיננטי סביבנו. מה שמוביל לנקודה אחרונה למחשבה, לאור הדיון הציבורי המתפתח סביב ההייטק בהקשר של המחאה הציבורית הגדולה. מעניין יהיה לראות (הנה רעיון למחקר המשך עתידי) אם העמדה שנקטו רבים ממובילי ענף ההייטק בישראל כשיצאו נגד הרפורמה המשפטית של הממשלה הנוכחית (בהפגנות ומחאות בנוסח "אין דמוקרטיה – אין הייטק", העברת כספים לחו"ל ויציאה פומבית נגד מדיניות הממשלה), האם אלה ישפיעו, ואולי כבר משפיעים, על יחסם של אמצעי התקשורת לסיקור ענף ההייטק וייצוגו בתקשורת, על קמפיינים שיווקיים בנוסח "שיווק בגוון הייטק" ועל רצונם של הממשלה, של ארגונים ושל חלקים בציבור הישראלי התומכים ברפורמה להמשיך ולהיות מזוהים עם ענף שסימל עד כה "הצלחה ונאורות" בחברה הישראלית.

רות אבידר

היסטוריה במבט אישי

ארנון צוקרמן, זר מכאן, ירושלים: כרמל, 2020, 312 עמ'; יאיר שטרן, יאיר בן "יאיר", ראשון לציון: ידיעות ספרים, 2022, 287 עמ'.

בסמיכות זמנים מקרית ראו אור שתי אוטוביוגרפיות שיש להן מכנה משותף לא שגרתי: שתייהן נכתבו בידי מי שהיו מנהלי הטלוויזיה הכללית – הלא היא הערוץ הראשון – שהייתה חלק מרשות השידור ז"ל. כל אחת מהביוגרפיות הללו מספרת למעשה סיפור כפול. מצד אחד סיפור חיים אישי, מן הסוג שאנשים מבוגרים כותבים בעיקר כדי להשאיר מעין מצבה עצמית כתובה כמזכרת לבני המשפחה ולדורות ההמשך, ומצד שני – סיפור החיים המקצועי שיש בו עניין לציבור הרחב כאשר הכותב אכן הותיר חותם אישי ובעל ערך בתחום העשייה שלו.

כאן אכן טמון ההבדל הגדול בין שתי האוטוביוגרפיות. סיפורו האישי של צוקרמן, שגדל כנער בחיפה, למד בבית הספר הריאלי, סבל מהמסגרת החינוכית שהתנהלה, כלשונו, "במתכונת פרוסית מחמירה" עד שעקר לבית ספר ימי, אינו שונה מזה של נערים רבים בני דורו. לעומת זאת הקריירה המקצועית שלו – הן בטלוויזיה ולאחר מכן בעולם לימודי הטלוויזיה והקולנוע באקדמיה – היא סיפור מרתק המאפשר לנו להציץ אל מאחורי הקלעים של העשייה המעשית והעיונית. המקרה של יאיר שטרן שונה. אף שסיפור הקריירה המקצועית שלו מעניין, ויש בו לקחים חשובים למי שמבקש לסלול לעצמו נתיבות בעולם התקשורת, הרי הסיפור האישי – סיפורו של בנו של אברהם ("יאיר") שטרן, מנהיגה המיתולוגי של מחתרת לח"י שנרצח על ידי הבריטים – מעניק לספרו ממד מרגש ויוצא דופן.

טלוויזיה בחיתולים

ארנון צוקרמן, שהיה איש משרד האוצר, הגיע לרשות השידור כסמנכ"ל למינהל, וכעבור שנים אחדות, בשנת 1973, חמש שנים לאחר הקמת הטלוויזיה, מונה למנהלה. מה היתה דמותה הארגונית-מקצועית של הטלוויזיה באותם ימים? תשובתו של צוקרמן: "שום דבר לא [היה] מאורגן, חסרה מקצועיות, אנשים נטולי כישרון ויצירתיות מאיישים עמדות חשובות, והחלטות שגויות נערמות זו על זו". היועצים האמריקנים, אנשי רשת סי-בי-אס, "התייחסו להקמת התחנה בישראל כמו אל תחנה מקומית בפילדלפיה או בסנט לואיס. כלומר, תחנה שתשדר מעט חדשות מקומיות ואולי כמה תכניות קהילתיות, אבל חלק הארי של השידור, כך הוחלט, יגיע מסדרות ומסרטי טלוויזיה שיספקו לה עליידי סי-בי-אס". ובקיצור: "תחנה שאינה מתאימה למדינה אלא לכל היותר לתחנה מקומית אזורית" (עמ' 15-16).

צוקרמן הוביל את המהפך שעברה הטלוויזיה בתקופת החיתולים מדגם הטלוויזיה האמריקנית המסחרית לדגם הבריטי של שידור ציבורי, וכל זאת בסד של שתי שעות שידור יומיות (לא כולל חדשות), שבהן היה צורך לתת מענה לציבור הטרונגי ובעל צרכים מגוונים, ובעיקר ליצור טלוויזיה איכותית המפיקה גם דרמות וסדרות מקוריות. הייתה גם בעיה של כוח אדם, שאותה הוא מתאר בעזרת מקלדת צולפנית ואפילו חסרת רחמים: "כוח אדם אינדיבידואליסטי, אגוצנטרי, בצד יומרות מוגזמות ביחס לכישורים בינוניים למדי" (עמ' 23), "כשקיבלתי לידי את ניהול הטלוויזיה המצב היה חמור. העובדים ישבו במדרגות וריכלו. בקושי עבדו" (עמ' 30). ועוד בעניין כוח האדם: "כשנכנסתי לתפקיד לא היה ניהול מאורגן וסיסטמתי של מערכת החדשות [...] למגישי החדשות במהלך השבוע היה מעמד של סלבי-על, היות שהיתה אז תחנה אחת וכולם הכירו אותם. מגישי החדשות היו נערצים ככוכבים הוליוודיים. כל זה העניק להם תחושה של זחיחות ויהירות עם אשליית חשיבות ושליטה. הם סידרו ביניהם חלוקת עבודה לפי ראות עיניהם: אני מגיש יומיים בשבוע, בלילה, ושלא תעז לגעת בי, כי אני כוכב-על. הם היו משוכנעים ששידורי החדשות הם נחלות פרטיות שלהם, ושאי-אפשר להתקיים בלעדיהם. אני חשבתי אחרת" (עמ' 40-41).

הסיפור של צוקרמן – שעמד מאחורי תוכניות שהפכו במשך השנים לסמל ומופת לשידור ציבורי, ובראשן "ניקוי ראש", "טנדו", "עלי כותרת" – הוא תיעוד מרתק מנקודת מבט אישית ביקורתית, המתאר את העשור הראשון של הטלוויזיה הכללית (שהוקמה ב-1968). אלה השנים הפורמטיביות של הטלוויזיה, שבהן התמודדו עובדיה עם שידורים חיים ומורכבים של אירועים מכוננים כמו מלחמת יום הכיפורים (1973), ביקור נשיא מצרים סאדאת בישראל (1977), שידור תמונות של פעולות טרור, סוגיית היחסים עם מערך הברור של צה"ל או ההחלטה על שידור תוצאות קלפיות המדגם שהופעלו לראשונה בבחירות של 1977, והדילמה אם אכן להכריז על המהפך הפוליטי. לחצים פוליטיים הופעלו על הטלוויזיה מיום הקמתה וליוו אותה כל שנות קיומה. שלושה מהמקרים הבולטים, שמתאר בהרחבה מי שעמד ליד הגה ניהול הטלוויזיה, יזכו במקום חשוב בכל מחקר עתידי על תולדות הטלוויזיה בישראל. הראשון הוא סיפורה של התוכנית המיתולוגית "ניקוי ראש". "הפוליטיקאים הגיחו בזעם מיד לאחר השידור השלישי, כשהבינו את פוטנציאל ההשפעה ההרסני של התכנית עליהם ועל תרמיתם", מתאר צוקרמן, "הממסד הפוליטי מימין ומשמאל לא אהב את התכנית. אחרי כל שידור של 'ניקוי ראש', נזרקו בשיבת הממשלה השבועית שאלות נוקבות לאוויר: מה הם עושים? איך מעיזים?". אבל, וזה אבל גדול, וזה אולי ההבדל הגדול בין שנות השבעים של המאה הקודמת לימינו אלה, כעדותו של צוקרמן עצמו: "זו היתה התכנית הראשונה בטלוויזיה שהתייחסה למערכת הפוליטית ולפועלים ללא כפפות משי וללא משוא פנים. אבל, ובשונה מהיום, אף שר לא העלה בדעתו להצר את צעדינו [...] אפילו בגין, שהתכנית הרגיזה אותו לפעמים, הבין שאין כל אפשרות להתערב" (עמ' 62-63).

הסיפור השני, שלהגדרת צוקרמן "העמיד למבחן – אולי יותר מכל אירוע אחר באותם ימים – את שאלת עצמאותה של רשות השידור" (עמ' 64), כרוך בשידורה של הדרמה חרבת חזעה, שהופקה על פי סיפור קצר של ס. יזהר, המתאר את כיבושו של כפר ערבי בימי מלחמת השחרור ואת גירוש תושביו. "הידיעה על הפקת הסרט עוררה סערה במערכת הפוליטית", מספק צוקרמן עדות אישית חדה ונוקבת של מי שעמד במוקד הסערה, "שאילתות הועלו במליאת הכנסת והובע בהן החשש כי ייגרם נזק תעמולתי קשה למדינת ישראל [...] ידעתי שאנחנו מחזיקים חומר נפץ ביד. עם זאת, חשבתי שכוחו של הסיפור הוא במוסריותו [...] אלא שהתגובה הציבורית הייתה מחרידה ומאימת" (עמ' 64-65). לאחר דיונים ולבטים אישרה מליאת רשות השידור את שידור התוכנית, והתגובה הפוליטית לא איחרה לבוא: שר החינוך והתרבות, איש המפד"ל שהיה ממונה על ביצוע חוק רשות השידור, דאג לכך שבמליאת הרשות (שהיא הגוף הציבורי שהיה ממונה על הרשות) יהיה רוב לקרובים לו בהשקפותיהם הפוליטיות. "זה היה הצעד הראשון שיישם את כוונת הממשלה, לאחר המהפך הפוליטי בבחירות 1977, להשליט סדר חדש ברשות השידור בכלל, ובטלוויזיה בפרט", מסכם צוקרמן (עמ' 67) את אחד הסממנים הראשונים והחשובים שהעידו על מה שעתיד להיות בשנים שלאחר מכן לחלק מנוף החיים התקשורתית-פוליטי בישראל: ניסיונות בוטים של הממשלה לשלוט ברשות השידור; כשאלה לא צלחו – חוסלה הרשות (בשנת 2017).

הלחצים והאיומים לא הגיעו רק מצד אחד של המפה הפוליטית. אחרי הבחירות של 1977 ועליית הליכוד לשלטון, "נשמעו איומים כלפי רשות השידור בסגנון 'צטרכו להתרגל לסגנון חדש', 'נחסל את המאפייה השמאלנית', 'ננקה את האורות' וכדומה". השלטון החדש גם דרש, למי שאינו זוכר, לשנות את המינוחים בלשון הדיווח התקשורתית-חדשותי: לא עוד "הגדה המערבית" או "השטחים המוחזקים" אלא יהודה ושומרון, לא עוד "מתנחלים" אלא מתיישבים וכדומה.

עם זאת "גדול הלוחצים", כעדותו של צוקרמן, היה דווקא שמעון פרס. "יום אחד נקראתי אליו למשרד הביטחון [...] הוא הקריין לי את כל הקטעים ששודרו בחדשות בשבועיים האחרונים על אירועי השטחים. 'אתה רואה?', אמר בכעס, 'תראה איזה אימפקט יש לזה. מה אתם עושים? זה דבר נורא'. בתגובה הזמין צוקרמן את פרס לבוא למחרת היום לאולפני הטלוויזיה. "כשהוא הגיע, הקרנתי לו מקבץ שערכתי מן השידורים של אותם אירועים כפי שסוקרו על ידי הרשתות הזרות, שכמובן לא עברו צנזורה. פרס היה המום. הוא לא ידע את נפשו. מלמל דברים סתומים, ומאז נשתתקה ביקורתו" (עמ' 79). ועוד דוגמה לניסיון למעורבות פוליטית הרלוונטית גם עשורים לאחר מכן. ערב הבחירות בשנת 1977, כשנתיים לפני שסיים את תפקידו כמנהל הטלוויזיה, ביקש מי שעמד מאחורי מסע תעמולת הבחירות של הליכוד להיפגש עם צוקרמן, והציג לו שאלה חדה: "אתה מעוניין בערוץ שני מסחרי?". "בוודאי", היתה התשובה. "יופי, אמר, אז הנה

הדיל: לקראת הבחירות נטה את הטלוויזיה לטובת הליכוד ואני מתחייב שאם הליכוד ינצח אדאג לכך שאתה תקבל את הזיכיון לערוץ השני" (עמ' 154).

הסיפור הפוליטי השלישי הוא סיפורו האישי של צוקרמן, שהביא לסיום תפקידו – ולמעשה, לסילוקו – מתפקיד מנהל הטלוויזיה, בתום שתי תקופות כהונה, כל אחת בת שלוש שנים. אנשי המקצוע היו משוכנעים כי לאור הצלחתו והישגיו כהונתו תוארך לתקופה נוספת של שלוש שנים. אלא שהנושא הפך לשדה קרב פוליטי. "ההפתעה הגדולה בשבילי", מודה צוקרמן לאחר שנים, כשנימות לא מוסתרות של כאב ועלבון שזורות במילותיו, "היתה כמות המעורבות הפוליטית שהתנהלה בקשר לסילוקי מן התפקיד. הייתי אז עדיין נאיבי. לא מאמין שהימין באמת חושב שאנחנו אויבי המדינה...". (עמ' 87). הוועד המנהל של רשות השידור שהורכב מנציגי מפלגות שונות, החליט לא להאריך את המינוי – וצוקרמן התפטר מייד.

לכאורה די במה שתואר לעיל כדי למלא את דפיה של אוטוביוגרפיה, אלא שצוקרמן הוא מעין עוף חול, נולד בגלגול חדש – והפעם בעולם האקדמי. משבר קשה שפקד את החוג לקולנוע באוניברסיטת תל אביב הביא לכך שניהול החוג הוצע לצוקרמן והוא מצא עצמו בעולם חדש ולא מוכר. קורותיו באוניברסיטת תל אביב, ובהמשך גם באוניברסיטת ניו יורק, הם כמעט יישום מוחשי של התלאות, מפחי הנפש והאקולוגיה התחרותית-יצירתית שעיימם התמודד פרופסור סטונר, גיבור ספרו של ג'ון ויליאמס.¹ אלא שסטונר היה דמות ספרותית, ואילו צוקרמן מספר-מדווח, לעיתים במילים קשות, על חוויות ואירועים שבהם נתקל במציאות ועיימם נאלץ להתמודד.

הוא מתאר את החוג לקולנוע באותם ימים במילים הבאות: "ללא יד מכוונת, ללא מנהיגות, עם תכנית לימודים מיושנת וחברי סגל שחלקם לא היו שייכים למקום מבחינת כישוריהם [...] טלוויזיה לא למדו בכלל. היא נחשבה לנחותה, בידורית, מיועדת למכנה המשותף הרחב והנמוך ביותר, ובוודאי לא נחשבה כאמנות. הקולנוע הישראלי לא זכה אפילו לאזכור [...] חלק מהמורים לימדו נושאים שאין בהם צורך כלל וסיפרו מעשיות מיותרות מתולדות חייהם" (עמ' 178-180).

הביקורת הקשה שהוא מטיח כוללת גם את הליך המינויים והקידום באוניברסיטאות. "על פניו נראה ההליך המקצועי ככזה שנותן קידום לטובים ביותר. למעשה, ההליך מבטיח, בדרך כלל, קידום של אנשים בינוניים שמילאו את מכסת המאמרים שהיו צריכים לפרסם, התנהגו יפה, לא מתחו ביקורת על הממונים, והתנהלו ללא תלונות מיוחדות של סטודנטים [...] הממנים אוהבים לקדם אנשים בדמותם או כאלה שנחשבים פחותים מהם, בעיקר על מנת שלא יקומו להם מתחרים. יוצאי הדופן, המקוריים, היצירתיים, נשארים פעמים רבות מאחור. אני בטוח שלא בכל המקומות ובכל הוועדות נוהגים כך, אבל הפרקטיקה שתוארת די נפוצה" (עמ' 196). ואילו על ועדת המינויים באקדמיה בצלאל הוא כותב: "[היא] התנהלה בין בדיחה לרשעות" (עמ' 240).

מטחי האש מכוונים לא רק למטרות מוסדיות, אלא גם אישיות. דוגמה: דקאנית הפקולטה לאמנויות באוניברסיטת תל אביב בלמה יזמה לתכנית לימודים חדשה "בשקרים ובמניפולציות, מובלת ככל הנראה על ידי רגשות נקמנות וקנאה" (עמ' 193). ספרו של צוקרמן – האיש שאפשר לסכם את פעילותו הענפה במילים "מנהל עתיר ניסיון והישגים בארגונים יוצרים" – הוא ספר חשוב למי שמתעניין בהיסטוריה של הטלוויזיה ושל לימודי הקולנוע בישראל, אך לא פחות מכך למי שמבקש לעסוק בעתיד בניהול של ארגון יוצר, שצוקרמן מגדירו כ"אתגר מיוחד במינו".

בן של טרוריסט

ספרו של יאיר שטרן, שעמד בראש הטלוויזיה במשך שבע שנים, הוא בראש ובראשונה מסמך אישי-אנושי מרגש, שקריאתו מותירה לא אחת לחלוחית בקצה העין. יאיר הוא בנו של אברהם שטרן, מנהיגה של מחתרת לח"י – שכינויו המחתרתי היה "יאיר" – ואשר נרצח בדם קר בידי קצין משטרה בריטי. יאיר נולד חודשים אחדים לאחר רצח אביו, ונקרא כשם כינויו המחתרתי ("יאיר").

זהו ספר חובה לכל מי שמנופף, בעשור השלישי של המאה העשרים ואחת, בסיסמאות ההדרה. רק מי שגדל כבנו היתום של מנהיג מחתרת, שהיה מוקצה חברתית בעיני ההנהגה הפוליטית של אותם ימים, יכול להעיד מניסיון אישי ומשפחתי מהי הדרה. אמו התקשתה למצוא מקום עבודה סדור כאלמנתו של טרוריסט, ולא אחת היו אנשי לח"י אלמונים חולפים בהסתר ליד ביתם וזורקים לחצר הבית חבילות של חיתולים, כדי לסייע לאם הצעירה לשאת בהוצאות הטיפול בתינוק. אחדים מאנשי לח"י התארגנו עוד בילדותו של יאיר היתום, ואספו סכום כסף שישמש לו, בבוא היום, למימון לימודיו באוניברסיטה. הדבר נודע לו רק כעבור שנים, כאשר נרשם ללימודים.

שטרן מעיד על עצמו כי בילדותו היה ילד פרוע והבעיות בין התלמידים בבית הספר נפתרו לא אחת באמצעות מכות. האם, שהוזעקה שוב ושוב לפגישות עם המנהל והמחנך, שמעה מפיהם מעין מנטרה: "מה הפלא? הוא הרי בן של טרוריסט" (עמ' 62). את ימי ילדותו ונעוריו כבנו של "יאיר" מסכם שטרן במשפטים רגישים-נרגשים: "הייתי נער מזוהה. תמיד בנו של 'יאיר' לטוב ולרע. תמיד עם תיק 'הבן של'. אבל הגעתי להכרה שאני לא יכול להיות כל חיי 'הבן של'. חס וחלילה, לא התביישתי בתואר הזה. להפך, הוא מילא אותי גאווה, אבל כל החיים עוד היו לפני. ידעתי שאהיה חייב לרכוש מקצוע משלי, לפתח קריירה שהיא שלי ולהקים משפחה מסודרת, אבא, אמא, ילדים. זאת, כדי ליצור עולם שלם חדש – ולא לחיות בעולם שיש בו חסר, העולם שבו חייתי מיום שעמדתי על דעתי" (עמ' 76).

הכרה זו החלה להתגבש אצלו בשנות הנעורים, כאשר החל לרווח לעיתון חדשות הספורט על תוצאות משחקי הכדורגל בליגות הנמוכות באזור נתניה. העיתון היה תחנתו הראשונה בעולם התקשורת. כאן החלה הדרך הארוכה, המפותלת והקשה שהביאה אותו

ברכות השנים אל כס מנהל הטלוויזיה. תיאורי הדרך הארוכה הם בבחינת קריאת חובה לכל מי שחולם להצטרף לקהילת התקשורת, לזנק במעלה ההצלחה ולזכות בהכרה ובהוקרה. הם מלמדים שאין קיצורי דרך ושהחריצות, האמינות והמקצועיות הם מרכיבי הנוסחה להגיע להישגים.

הקריירה המקצועית שלו כעיתונאי החלה, לאחר שחרורו מהצבא, במדור הספורט של מעריב, שהיה באותם ימים העיתון הנפוץ במדינה. כעבור שלוש שנים התפנתה משרת הכתב באילת, ושטרן ביקש למלאה. המשכורת היתה נמוכה ואת הכנסתו השלים שטרן בעזרת חלוקת עיתונים לקיוסקים, איסוף מודעות לעיתון תמורת עמלה וגם צילומים. אך למרות ההכנסה הצדדית, "היינו עניים כמו עכברי כנסייה", הוא נזכר (עמ' 103). מאילת נטוטה הדרך, בסיוע ידידים אמריקנים, ללימודים לתואר שני בעיתונות בפילדלפיה. שם נדבק בחיידק הטלוויזיה. "היא שינתה את חיי. כשעזבנו, לא היתה טלוויזיה בארץ ואני חשבתי שאני הולך ללמוד עיתונות, כתובה בעיקר. אבל הטלוויזיה הילכה עלי קסם [...] ונרשמתי ללימודי טלוויזיה כמקצוע שני" (עמ' 114-115). הוא מעיד על עצמו כי מלכתחילה לא ראה עצמו יושב מול המצלמות, אלא דווקא כמי שמתייצב מאחוריהן ומשפיע על התכנים המשודרים. ערב שובו לארץ פנה למנהלי הטלוויזיה שאך זה הוקמה בישראל, ולאולפני הרצליה, ציין שהוא בעל תואר שני בלימודי תקשורת וביקש להתקבל לעבודה. הוא נדחה. הייתה זו הוכחה נוספת לכך שלא די בלימודים תיאורטיים ואקדמיים כדי להתקבל לעולם העשייה, ולהצליח בו.

הוא חזר למעריב. פגישה עם ידיד ותיק, אלכס גלעדי, שהיה אז שדר ספורט בטלוויזיה, פתחה לפניו את השער למסך הקטן. בימי השבוע עבד בעיתון ובשבתות יצא לשדר כדורגל בטלוויזיה. העבודה הנוספת חייבה אישור של הנהלת העיתון, וזו הציבה תנאי: שמו של שטרן לא יוזכר בשידור, כי "זה לא מכובד". שטרן נאלץ להשתמש בשם מסך – אייר אבישי – כלומר, אביו של שי, בנו הבכור (שלימים הפך גם הוא לאיש טלוויזיה ידוע). זמן לא רב לאחר מכן, בעקבות מלחמת יום הכיפורים, הוצע לשטרן להצטרף לצוות כתבי הטלוויזיה. הוא נענה בשמחה, וכך החל פרק חדש בחייו. בטלוויזיה התקדם בהדרגה במעלה התפקידים: עורך משנה של תוכנית החדשות היומית מבט לחדשות, מפיק ראשי של החדשות, עורך ראשי של מבט לחדשות ומנהל חטיבת החדשות. בתפקיד מנהל חטיבת החדשות ("זו היתה התגשמות החלום") היו העימותים עם מנכ"ל רשות השידור, יוסף (טומי) לפיד, לעניין יומיומי. "הוא האשים אותנו בשמאלנות ונהג להתערב בכל סיקור בענייני ערבים והשטחים" (עמ' 159). מכאן נסללה הדרך לתפקיד הבא: כתב הטלוויזיה בווינגטון, אחד התפקידים הנחשקים ביותר בעשייה התקשורתית.

השלב הבא בקידום האישי היה כס מנהל הטלוויזיה. החפיפה בינו ובין קודמו, שהתקיימה במסגרת סעודת צהריים במסעדת דגים, היתה קצרה, ושטרן מתאר אותה בצנינות נוקבת. "לפני הקינוח שאלתי: מה עם פניות בכתב, תלונות, מסמכים, תקציבים. תכנית עבודה כתובה? תשובתו היתה: 'יש ערימה של מסמכים ומכתבים על השולחן.

חצי מזה מסתדר מעצמו. רבע מזה, חכה שבוע-שבועיים, אנשים ישכחו, ובעוד רבע תן למנהלים שמתחתיך לטפל. יהיה לך שקט בראש" (עמ' 193).

* * *

שני ספרים, שתי אוטוביוגרפיות של מי שכיהנו בתפקיד דומה, לכל אחד מהם סגנון כתיבה שונה. הראשון ענייני ואפילו "יבשושי" לעיתים, השני מאופייין בענייניות מהולה ברגשות. אבל שניהם גם יחד הם תוספת חשובה לארון הספרים של כל מי שמתעניין בתולדות תקשורת ההמונים בישראל, או חוקר אותם.

יחיאל לימור

הערות

1 ויליאמס, ג'ון (2011). סטונר (תרגום: שרון פרמינגר), תל אביב: ידיעות ספרים.

תרומתם של עיתוני הילדים לעיצוב תפיסת המשפט בישראל

טליה דיסקין, לשון החוק ושפת הילדים: משפט וחברה בעיתונות הילדים בעשור הראשון למדינת ישראל, המכון למשפט והיסטוריה ע"ש קרן דיוד ברג, אוניברסיטת תל אביב, ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון, 2022, 231 עמ'.

יוזמת הרפורמה המשפטית בישראל והתגובה האזרחית העזה מזמינות חשיבה על מקורות התודעה המשפטית בישראל ועל יחסן של שכבות אוכלוסייה רחבות לעיקרון המשטרי של שלטון החוק. אהוד שפרינצק המנוח, מלומד וחוקר מדע המדינה, כתב בספרו הפרובוקטיבי משנת 1986 על אי-לגליזם, איש הישר בעיניו: אי-לגליזם בחברה הישראלית (ספריית פועלים), כי ישנם במדינת ישראל מראשיתה יסודות חזקים של חוקיות, אך בצידם גם תפיסת עולם המפקפקת בחשיבותו של שלטון החוק לקיומה של חברה מתוקנת ומעניקה לגיטימציה להפרת העיקרון של שלטון החוק בשם מדיניות אינסטרומנטלית. למשל, אפשר לערער את עקרון החוקיות כדי לקדם את ביטחון המדינה. ספרה החדש של טליה דיסקין מציע קווי מתאר בנושא זה באמצעות פנייה למקור לא טריוויאלי: עיתונות הילדים של התקופה. דיסקין מתעדת את התפתחות המודעות לחשיבותו של שלטון החוק בחברה המתהווה בעשור הראשון למדינה, כמו גם את האמביוולנטיות וחוסר הבהירות של המושג, ושופכת אור על שורשיהם, המשתרגים אל תקופת היישוב. זאת מבעד לעיתונים הפופולריים, שראו עצמם כמנהיגים ערכיים באותה תקופה. ככזה, הספר הזה מציג תרומה משמעותית בהקשרים דיסציפלינריים רחבים – של לימודי התרבות, הילדות, ההיסטוריה של ישראל וגם המשפט – וממלץ לכל מי שמעוניין להרחיק לראות לאחור, ואולי גם לפנים, אל דרכיו המגוונות של רעיון שלטון החוק בהקשרים פוליטיים מקומיים ומרוחקים, וכחלק מהפרויקט הציוני עצמו. ספרה של טליה דיסקין הוא מקורי וחשוב. היא נטלה על עצמה משימה מורכבת של כרייה בעיתוני הילדים, על מנת לבחון שאלות קונקרטיות ולחלץ תשובות על יחסה של החברה באותה עת למשפט ולשלטון החוק במובן הרחב, וכמובן מבעד למסגרות המגזריות. העיתונים שנבדקו לעומק – דבר לילדים, משמר לילדים, הצופה לילדים והארץ שלנו – היו אומנם מונחי אג'נדות פוליטיות, ועניין זה השפיע גם על תפיסת החוק השונה בכל אחד מהם. עם זאת מהעיתונים הללו עולות גם תובנות על קווי אפיון משותפים להם. משלל דוגמאות הלקוחות מסוגות הכתיבה – מטורי מערכות העיתונים ועד מכתבי הילדים שהובאו בהם – נפרשים בספר המצב הרצוי וזה המצוי, עמדות מוחצנות והבחנות בזרמי עומק שהשפיעו על התכנים. התמונה המצטיירת מהספר

מצביעה על חתירה של העיתוננים, כמודע ושלא כמודע, להשפיע ולעצב את תודעתם המשפטית של הילדים.

ספרה של דיסקין החל כעבודת דוקטור שנכתבה בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל אביב. אוניברסיטת תל אביב הייתה החלוצה באוניברסיטאות בישראל שהעבירה תוכנית אקדמית בהיסטוריה של המשפט, בהדרכתם של רון חריס ואסף לחובסקי (השני אף שימש כמנחה העבודה של דיסקין). מכון ברג, השוכן בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב, שוקד על פרסומן של עבודות חשובות ומעשיר את מדף הספרים, כמו גם את ארגו הכלים של חוקרים המעוניינים ליישם בעבודתם אינטרדיסציפלינריות מעצם העיסוק המשולב במשפט עם חקר התרבות, החברה, ההיסטוריה ותחומים נוספים (במקרה של הספר הזה, חינוך). עבודות אלה מפורסמות לרוב בעברית, וראוי היה לתרגמן גם לשפות אחרות, כדי שתגענה לקהלים רחבים יותר.

דיסקין היא הראשונה שחקרה את הנוכחות של שיח משפטי בעיתוני הילדים בישראל. הספר בנוי מארבעה חלקים עיקריים שכל אחד מהם מציג נושא שונה, שכשלעצמו מציף מורכבויות רבות ויחד הם מתארים את הפסיפס של התרבות המשפטית הישראלית. לאחר פרק מבוא, הפרק השני מאפיין את העיתוננים בהקשר של יחסם לשלטון החוק באופן כללי. בפרק מוצג היחס לפרקטיקות משפטיות מימים עברו, כולל תרבות הפרת החוק שפשתה בתקופת היישוב בארץ ישראל שלפני קום המדינה ובתפוצות, בצד תיאור שאיפתם המוצהרת של העיתוננים לקדם את שלטון החוק בישראל בתקווה לעתיד משופר. בהמשך מובאים שלושה פרקים תמטיים (נושאים), הדנים בשלוש מציאויות שבהן רווחו הפרות חוק: פרק המציג את המשפט במישור הכלכלי, בהקשר של תגובות העיתוננים למשטר הקיצוב ('צנע') ולשוק השחור, בעיקר בראשית שנות החמישים; פרק המתאר את המשפט במישור החברתי בהקשר החינוכי, בדגש על חוק לימוד חובה שנחקק בספטמבר 1949, והסדיר את חובת החינוך בארץ. הפרק האחרון של חלק זה מתמקד בשיח הביטחוני בעיתוני הילדים בהקשר של שיח הגבולות, ומתווה את הדיון גם באשר לגבולות שלטון החוק עצמו.

בשני הפרקים הנושאים הראשונים דיסקין מצביעה על ציפייה מהילדים לציית לחוק בדרכים ישירות וסמויות. למשל העיתוננים גויסו לעודד את הילדים באופן מסיבי לגדל גינות מניבות פרי וירק ותרנגולות כתגובה לצנע, על מנת ש"אמא לא תצטרך לגשת לשוק השחור", עניין המעיד גם על תפיסות המגדר של התקופה. דוגמה אחרת היא מסרים שהעבירו העיתוננים בהקשר של חוק לימוד חובה, שדחקו בילדים הקוראים, שנחשבו אלה שפקדו את מוסדות החינוך, לסייע לחבריהם – שהיו על פי התיאורים בעיתוננים מזרחים ברובם – ולהשפיע עליהם כי יילכו לגני הילדים ולבתי הספר בהתאם לחוק לימוד חובה. הייתה זו עדות גם על התפיסה העדתית בת הזמן, אך בעיקר על מחויבות שהובעה בעיתוננים לחקיקה בתחום זה. כמו בפרקים הקודמים, גם בפרק הביטחוני מנותחת ציפייה מסוימת מהילדים לאמץ גישה חוקית – כאן ביחס לשמירה

על גבולות המדינה, וכן סימון חיובי של החוק שבא לידי ביטוי למשל בצימוד המושגי בין המילה "חוק" למילה החיובית "שלום". הפרק הזה כולל גם חלק מרתק במיוחד, העומד על ההצדקות בעיתונים של פעולות הגמול של ישראל, ובפרט פעולת קיביה, שהייתה בחלוף השנים לסמל לחתירה תחת עקרון שלטון החוק. זאת ועוד, בפרק נידונים תחומים נוספים הקשורים ליחס לגבולות המדינה הפיזיים, כגון המסעות לפטרה וחציות גבול מקריות ותמימות לכאורה מצד ישראלים, חלקם ילדים, המוצדקות בהסברים שונים. האופנים שבהם מוסבר בספר כיצד הועבר המידע לילדים – בטורי העורכים, במדורי החדשות, במכתבי ילדים ואפילו בקומיקס – מאירי עיניים.

כל אחד מפרקים אלה ראוי לתשומת לב, ומכל אחד מהם אפשר ללמוד על הילדות בימים ההם, על תרבות המבוגרים הכללית, על המשפט וההיסטוריה הישראלית, וגם על התקשורת עצמה: על התפקידים שיעדה לעצמה, ועל אלה שעולים מהאמור בה בעקיפין, מתגנבים אליה כמו בחטף.

דיסקין עושה עבודה ראויה בהצגת העניינים שעל הפרק, ומתארת את אופיו האמביוולנטי של החינוך למשפט ולשלטון החוק, כשהיא מציגה עמדת ביניים. מצד אחד מוסבים פני העיתונים אל החוק כמייצג "טוב" כללי. מצד שני עמדתם בשורת עניינים אינה מקדמת את ערך שלטון החוק. דיסקין אינה נרתעת מלהראות שעורכי העיתונים לא כתבו על כל נושא, עניין ששלעצמו מעיד על סדר היום שקבעו, וכי הם איפשרו ואף הצדיקו הפרות של שלטון החוק, בעיקר במקרים שבהם חשבו שעליהם להגן על המדינה הצעירה כנגד אויביה מסיבות פטריוטיות. בהקשרים שונים היא מראה שהעיתונים עודדו את הילדים לחשוב שהפרות של שלטון החוק ושל ערכים הנלווים לו, כגון השוויון בפני החוק וכיבוד זכויות האדם, הן עניין שיכול להיות נחוץ ולגיטימי. דיסקין מצביעה לפיכך על הסטנדרט הכפול של העיתונים: "ברובד העליון והכללי בלטה מחויבותם של העיתונים לקיים דמוקרטיה המכבדת את שלטון החוק ורואה בו עיקרון חשוב. אולם, מתחת לרובד זה, שכנה תפיסה שונה, שלפיה שלטון החוק הוא מושג גמיש, וישנם ערכים אחרים החשובים לא פחות ממנו" (עמ' 168). היא ממשיכה וכותבת: "במבט לאחור, אלה מטילים צל ארוך על מדינת ישראל – עד עצם היום הזה" (עמ' 169).

נראה שאפשר למתוח קו ישר בין תובנה חכמה ומורכבת זו בספרה של דיסקין לאירועי ההווה. המאמצים לפגוע בהפרדת הרשויות בישראל ולמנוע מבית המשפט העליון לקבוע שחוקי יסוד המחבלים בחירויות האדם מופרים בידי הממשלה, קוראים לאזרחים להצדיק פעולות בלתי מוסריות, משום ש"הרוב קובע", ודי ברצונו כדי לעשות כן. בצד זאת, העובדה שלא כולם מסכימים עם כך, והציבור המתנגד למהלך זה מוכן לצאת לרחובות ולכיכרות ולהילחם על ערכי משפט בסיסיים כשהוא נושא את דגל המדינה, משתקפת גם היא בניתוח שמציג הספר על המצב בזמנים אחרים, במעבר מיישוב למדינה.

המתח בין העיקרון של שלטון החוק כרעיון אתי, ובין התפיסה האינסטרומנטלית של המשפט, שמצדיקה את ההפרות של ערך שלטון החוק בטענה שהן "נחוצות" בשם רוב כלשהו, נבחן מחדש גם בימינו וספר זה מאיר אותו באור רלוונטי. דומה שאי אפשר שלא לתהות אם המוחים בהפגנות כיום קראו, או אולי היו אלה הוריהם ואפילו הורי הוריהם, את אחד (או יותר) מן העיתונים המנותחים בספר, ודעותיהם עוצבו בכור ההיתוך של העיתונים הללו. בהשלמה לכך עולה השאלה: האם היו אלה מי שעומדים מעבר למתרחש שספגו מסרים הפוכים, ומוכנים לכפות את רצונם על החברה כולה, וזאת גם במחיר הכבד של פגיעה בזכויות האדם?

כך או כך, כל קורא ימצא הזמנה למחשבה בספר מצוין זה, המזכיר לנו שנושא שלטון החוק ופגיעותו לא ימוש מאיתנו, וכי חובתנו – הפטריוטית והאוניברסלית – היא לעסוק בדילמות אלה ולחשוב על הקו שמסכן את קיום המדינה, ומהו הגבול שאותו אסור לחצות. במילים אחרות, האומנם "ציון במשפט תיפדה"?

פנינה להב

* רשימה זו היא גרסה מורחבת לטקסט באנגלית שפורסם לראשונה בפברואר 2023 באתר:
ISRAEL: Democracy, Human Rights, Politics and Society (almagor.blogspot.com)